
Pojam domovine

DOLF STERNBERGER*

Sažetak

Na početku autor raspravlja o razlici između domovine i zavičaja. Premda zavičaj nije domovina, ipak odnos pojedinca prema njemu nije prirodna činjenica nego je tu od samog početka prisutna duhovna dimenzija. S druge strane, pojam domovine ima, uz političko-duhovne odredbe i prirodni element koji upućuje na njezinu zadanost. Autor postavlja pitanje o odnosu koji imamo prema domovini i kako ga pravno regulirati. U tom smislu, zastupa tezu da je samo građanski ustav domovinski ustav, tj. da nema domovine u despotiji. Nakon ovoga, referira se na Prusiju gdje je došlo do stvaranja patriotskih osjećaja bez republikanskih institucija. Ovdje je vojska nadomjestila republiku čime je ljubav za domovinu postala služenje i spremnost za žrtvu, a ne "ljubav zakona". Autor se zalaže za koncepciju domovine koja nije ni priroda ni ideja, nego medij našega vlastitog slobodnog djelovanja kojim se oživljava dobro. U tom se smislu domovini ne mora podanički služiti, nego se domovinska ljubav može iskazivati kao odgovorna i slobodna rasprava građana o pravednom i nepravednom. Time se pojam domovine vezuje ne samo za pisani ustav, nego za živi ustav u kojem svakodnevno sudjeluju građani zemlje koji ga tako nadograđuju.

1.

Svatko je, ako nije potomak nomada, rođen na određenome mjestu, u selu, u gori ili dolini, kraj potoka, rijeke, jezera – ili, također, u gradu, kraj tržnice, mosta, crkve ili u luci, u Ostendeu – gdje god, no i najbeznačajnija četvrt unajmljenih stanova, najsumornija ulica s kućama od opeke ostaje u sjećanju onome koji tamo odrasta, kuća sa svojim mirisima, sumrak neprijaznih stubišta, tajna ambara s mirisom drveta i rublja, tapacirana radionica i mirisni travnjak u dvorištu, crveni, požarni sigurnosni zid susjedne kuće sa suhim isprepletenim bršljanom, pješčanik, zamišljena jorgovanska sjenica u vrtu pred kućom, dućani preko puta, zvonjava, kao i tvornička sirena. Znakove djetinjstva – pod zaštitom i paskom roditelja, majke i oca – svatko čuva u svojim čulima, bilo da ih želi izvući radi promatranja, čak opjevati – kao što to čini narodna pjesma – bilo da miruju i pojavljuju se jedino u njegovu govoru i gestama cijeloga života, bilo da su mu iz pijeteta napisani pred očima ili samo na čelu. "Tebe, moja tiha dolino, pozdravljam tisuću puta" ili "Gdje se nalazimo, zacijelo, pod lipama u predvečerje" – duge, čeznutljive melodije takvih gotovo nestalih napjeva čine nam se poput traka koje službenika u tuđi-

* Dolf Sternberger (1907.-1989.), bio je redoviti profesor političke znanosti na Sveučilištu u Heidelbergu.

ni vežu za zavičaj i koje i on sam čuva kako se ne bi izgubio te sačuvala svoju svojstvenost osjećaja.

Gradski čovjek nema, dakako, takvih melodija – ne zato što bi mu nedostajalo odaynosti sjećanju, nego zbog rane pokretljivosti i slobode kretanja koje ga na vrijeme uče da mu ne treba ta osiguravajuća zaštita samoosjećaja i koje ga upućuju na druge, slobodnije elemente njegovog postojanja, čega se on može držati i opet prepoznati: gradsko biće u cjelini, koje se djetetu mora činiti nepojmljivo dalekim, škola i radno mjesto, prijateljstva i veze, koji već više ne pripadaju zadanome području baštinjenoga, već onome vlastitoga izbora i sklonosti. Ali pojedincu je svugdje potrebno sjećanje ako želi postati ili ostati svjestan sebe samoga i ovladati sobom – sjećanje, koliko god bilo snažno ili blijedo, koliko god veselo ili bolno, pa i zlo. I onaj koji mjesta i likove svoga djetinjstva i mladosti ne gleda s ljubavlju, već s mržnjom ili, ipak, s bolno sumnjičavom distancijom, pa i ako takav udaljeni, u bilo kojem smislu prisilom ili slobodno iseljeni osjeća na samome sebi napukline i rezove koje mu je nanio zavičajni krajolik pa ga je napustio: i on se još sam oblikuje i utvrđuje, sjećajući se, ne nostalgično, već gnjevno ili, ipak, u kritičkome sukobu. Tko se ne sjeća, nije ni nazočan. “Zavičaj je tamo odakle izviremo”, kaže pjesnik T. S. Eliot. Zavičaj nije više od toga. No i to je već mnogo, jer je trag izvora neizbrisiv. To je najljudskije određenje zavičaja koje postoji. Jer mi ne ostajemo ni na jednome mjestu, pa ono što pobožan čovjek u tome žali i kao zemaljsku slabost – vjerujući u drugu domovinu – prezire ili žrtvuje, to ujedno čini, ipak, najslobodniju ljudsku narav. Čovjek nije biljka ni drvo koje se osuši gdje je izraslo – tako ni on nije osuđen da se osuši upravo tamo gdje je izrastao. On je, naime, stvoren pokretan te je njegova sloboda izražena u njegovim objema nogama i u njegovu uspravnome hodu isto tako jasno kao u njegovu duhu, o kojemu najviše običavaju govoriti filozofi. Zavičaj je tamo odakle izviremo. Više od toga ne, ali on to jest posve sigurno.

2.

To još nije bio pojam domovine, nego tek pojam zavičaja, možda još ni pojam, tek miris i osjećaj toga, prvi opis ljudskoga temeljnog odnosa u svojoj širini, koja seže od pijeteta do sukoba, od tradicije do revolucije, od ljubavi do mržnje. Jer mi želimo stvar ispravno pojmiti, a ne podčiniti se prijevremeno bilo kakvome moralnom diktatu, koji nas poziva da ostanemo na rodnoj grudni, kao što to čine vlati žitarica, ili obratno, da izbrišemo uspomenu na podrijetlo i potjecanje te da letimo okolo poput mušica koje ne znaju “odakle izvire”. Zavičaj nije domovina, moraju tu biti druga određenja, teža možda, moralna i politička. Ipak se već pokazalo da ni zavičaj ni odnos pojedinca prema njemu nije jednostavno prirodna, fizička činjenica, nego da on od samoga početka ima “duhovne” sastavnice, odluke i razlikovanja. To i ne može biti drukčije, jer ipak, svaki krajolik djetinjstva, seoski ili gradski, već svojom mirnom dolinom, večernjim lipama, kućom s unajmljenim stanovima i vrtom pred njom, kuhinjom, sobom, ulicom, svagda predstavlja poredak ili nered ljudskoga društva, čije ispitivanje u zrelijim godinama ne možemo zaobići. Već čisto osjetilna vrsta bića roditeljske kuće, nekoć labirintsko kućište dječjih nada i strahova, može nam kasnije znatno uvenuti. Odjednom je to samo ogoljeli, omraženi ormar s jeftinim cifrarijama i krajnje nesvrhovitim rasporedom. Može biti dirljivo čuvanje dječje slike – kao što mi je jednom ostarjeli čovjek iz Odenwalda doista djetinje zadivljeno hvalio Melibokus (517 m, nap. prev.) da je viši od Alpa – ali

zacijelo, nije pogrješno, nego dostojno zrelosti iskreno priznati takva, iako razočaravajuća opažanja. Ljudima bez zavičaja često je i u književnosti i u životu pripadao milosrdni suosjećaj domaćih seljaka i građana, a mi doživljavamo i osjećamo uglavnom tek kad ostarimo kako je ugodno biti među zemljacima, ljudima iz zavičaja: glas i govor neočekivano lako opet poprimaju zavičajni zvuk, koji se u doba mladalačkoga skitanja izgubio zbog čistog, gotovo apstraktnog, svuda uporabljivog i razumljivog načina govorenja ili zbog tuđih suzvučja i oponašanja. Tada počinjemo snažno osjećati koliko je običaja, spoznaja o svijetu i ljudima neprimjetno bilo sadržano u pravome materinskom jeziku, u dijalektu, u zavičajnome rječniku i u načinu artikulacije našega polaznoga krajolika, koliko nam je duha već dano u rano naučenome i naviknutome. Ipak, čovjek ne propada ako mu zavičaj propada, ako mu se razori roditeljska kuća ili mu rodni grad zauvijek nestane. “Čovjek još baci pogled na ostatke svoga imetka i onda se veselo lati putničkoga štapa” kaže se u *Zvonu* pa ako nama današnjima, koji rijetko možemo slobodno odabrati mjesto novoga boravka, zacijelo, nedostaje veselosti, ostaje, ipak, ljudski u svako doba steći novi zavičaj i građanstvo, bilo da ih odaberemo ili slučajno dospijemo na neko drugo mjesto. Ove napomene ne mogu opravdati ni oduzimanja državljanstva ni prisilna iseljavanja kao ni progone ni preseljavanja – ovdje još ne govorim o državnim i građanskim pravima, nego tek o ljudskim mogućnostima, onima koje postoje u ljudskoj naravi. Govorim o tome kako ta narav obuhvaća i slobodu, slobodu kretanja, i da čovjek nije korijenjem pričvršćen za tlo svoga zavičaja, niti je za nj prikovan.

3.

Kako je već u zavičajnome odnosu sadržan element slobode, tako, obratno, pojam domovine, koliko god bio u ostalome obilježen političko-duhovnim odredbama, ima ipak, nedvojbeno, i jednostavno prirodan element. Jednostavno: domovina koju netko ima nije ideja, nego prirodna činjenica; ona mu je dana. Ovaj element prirodne činjenice ili danosti sadržan je, ponajprije, u prvome dijelu riječi (njemački *Vaterland* = domovina, nap. prev.): oca još nitko nije mogao sam odabrati, trag njegova bića i odgoja ostaje cijeloga života, na neki način, fizionomski našim dijelom, nosili mi njega rado ili ne s nama i u nama, bili mi zato sretni ili ne. Ovdje nipošto ne želim dalje raspređati o legendi nedostojnoj čovjeka i o prirodoznanstvenom utemeljenju takozvanih baštinenih svojstava; naprotiv, uvjeren sam da se ti duboki tragovi ljudskoga srodstva otkrivaju jedino slobodnome opažanju, fizionomskome pogledu i, dakle, u veoma određenome smislu jedino poeziji, a ne znanosti ako ona ovisi o stvari i uzroku, o dovoljnome razlogu. Ipak moramo priznati da onaj tko svoga oca ne poznaje niti ga je ikada poznao, kao ni onaj koji se odvojio od svoga oca, dakle duhovno rastavio – ako se trudi sa sebe izbrišati svaku oponašajuću kretnju, svako živo sjećanje u ponašanju i gestama, da i taj otuđeni i udaljeni sin, to siroče sudbinom ili voljom, ipak ostaje zauvijek neizbježno sin svoga oca. A to nije nikakva moralna, već jednostavno prirodna činjenica, danost, koja čini pojam domovine pukom tvorbu riječi.

Nema, dakako, svatko domovinu isto onako sigurno kao svoga oca. Voltaire počinje članak “*Patrie*” svoga *Filozofskog rječnika* rečenicom: “*Un juiif a-t-il une patrie*”? (Ima li Židov svoju domovinu?) i zatim nabraja čitav niz plemena i naroda za koje vrijedi isto retoričko pitanje, i to ne zato kako bi ih izložio općem prijeziru ponosnih patriota – kao što smo to mi naših dana tako ružno doživljavali u našoj zemlji – također, ne zato da bi

ih preporučio sažaljenju onih koji su u sretni što imaju domovinu, dakle sažaljenju posjedujućih, nego naprotiv: kako bi ograničeni plemenit osjećaj ironično upozorio na to da doista postoje ljudi bez domovine koji su ipak ljudi, te da bi, nadalje, drastično pokazao da nam domovina nije baš svuda niti jednostavno dana i poklonjena, nego da nam je zadano da sami sebi tek u slobodi podignemo i stvorimo domovinu, svoju domovinu; da, dakle, – jednom riječju – pojam domovine ne označava puku fizičku danost, nego političku zadaću. “Hoće li riječ domovina biti vjerodostojna” – čitamo dalje u Voltairea – “u ustima jednoga Grka koji ništa ne zna o tome je li ikad postojao Miltijad ili Agezilaj i koji jedino zna da je rob nekog janjičara, koji je, opet, rob nekog age, a ovaj rob nekog paše, koji je, opet, rob nekog vezira, a ovaj rob nekog padišaha, kojeg u Parizu nazivaju velikim Turčinom?” Kamo to vodi, moramo još istražiti – svakako ne u kritiku tuđinske vlasti, kao da je ona ta koja sprječava ili uništava zbilju domovine, nego u kritiku ropstva i despotije kao takve svejedno tko je uspostavlja i provodi. *Le juif a-t-il une patrie?* – to pitanje, doista, snažno iskušava naše uobičajene predodžbe, ispunjene višestoljetnim naucima o vrlinama i slikama vrlina, učvršćene najstrožim postulatima obveza i natopljene krvlju tolikih žrtava: U vrijeme prvih progona i izгона Židova iz Njemačke, iz “Trećega Reicha”, nastao je, zacijelo, onaj dirljiv i strašan i silno nadmoćan vic, koji na tjeskoban način ilustrira Voltaireovo pitanje: Neki je Židov čuo od drugoga Židova da mu se brat iselio u Sidney.

“Sidney?” – pita ga – “pa gdje je to?”

“U Australiji”, odgovara drugi.

“Ali to je daleko”, čudi se prvi.

“Od čega daleko?!” bio je odgovor.

Taj se odgovor može različito naglasiti – optužujući ili bezobzirno, desperatno ili suvereno slobodoumno. Mi ćemo ga shvatiti što trješnije. On u svakome slučaju izražava da je ovdje, doduše, riječ o narodu, ali ne i o domovini, o narodu bez domovine.

Voltaire je postavio svoje retoričko pitanje s obzirom na povijesni događaj koji se naziva emancipacijom Židova u Europi; onaj je vic nastao, međutim, nakon toga doba i čini se da potvrđuje neuspjeh u njihovu stjecanju građanskoga prava i asimilacije. Nikakov opoziv ni restituiranje neće nikada moći odvesti u zaborav taj neuspjeh, to strašno istrjebljivanje, izbrisati njegov povijesni trag niti platiti naš dug. Danas ima židovskih glasova u svijetu koji Hitlerovo djelo smatraju tako *neopozivim* da je svaka asimilacija sada uopće dezavuirana i taj je izravni put stjecanja svjetskoga državljanstva Židova u najrazličitijim narodima i domovinama konačno dokazan kao neostvariv. Zato zahtijevaju – kao prvotni cionisti – židovsku domovinu za židovski narod. Ja samo reproduciram te misli jer su značajne za našu temu, a ne zato što bih ih smatrao nezaobilaznim i neprotuslovnim. Istodobno su nastojanja oko nadnacionalnoga političkog svjetskog poretka ušla u novi stadij i ipak bismo se, uza svu nužnu nevjericu, smjeli ponadati da će jedna svjetska povelja o pravima čovjeka sa svjetskom valjanošću i osiguranom snagom jednog dana ojačati i položaj *raseljenoga* naroda. Tada ono “Od čega daleko?” može zazvučiti trijumfalno u smislu da čitava Zemlja postane mogućom domovinom. Ali ne želim se zanositi, ponajmanje za druge, stoga ću odmah dodati da mi Nijemci imamo ponajmanje razloga miješati se u ovu raspravu: što se nas tiče, treba i mora se dogoditi da se opovrgnu one sumnje u mogućnost židovskoga stjecanja državljanstva, dakle ipak “popraviti” koliko god možemo, koliko god malen učinak toga bio.

Ovaj bi nas primjer trebao poučiti da prirodno-samorazumljivu sastavnicu u pojmu domovine ne valja precijeniti, i on nas je doista neočekivano uveo u središte svjetsko-političkih razmišljanja – a to je siguran znak da nam zbilja domovine, u biti, nije dana nego zadana. Zapravo je moralnopolitička strana pojma simbolički sadržana već u slici “oca”. To što govorimo o *Vaterland*, *patrie*, *patria*, a ne o *Mutterland* (kao, dakako, Rusi o “majčici Rusiji”), upozorava upravo na to, jer je otac vladar u kući i simbolična figura moralnog poretka. Otac stoji, zacijelo, pomalo i po strani kao sveti Josip na slikama jaslica, jer je pri rođenju i ranome odgoju djece, upravo, puki gledatelj. Od majčine utrobe i ranoga djetinjstva (kao što se kaže u crkvenoj pjesmi) prihvaćamo prirodne poklone Boga – oca – a ono što nam je posve u mesu i krvi, to smo (kao što se obično kaže) usisali s majčinim mlijekom.

Nasuprot tome majčinskom području, otac se čini daljim, tuđim, više duhovnim nego tjelesnim, također jasnijim kao individualno lice, kao osoba, više kao odgojitelj nego kao začetnik, kao distancirana moć i, konačno, kao slobodan partner. Ta je razmjerna hladnoća i jasnoća odnosa s ocem, ako ispravno osjećam, također dio pojma domovine. Pritom se, s druge strane, ne može previdjeti da u njemu i dalje živi motiv očeva autoriteta, postulata moći, prava na stegu i tjelesno kažnjavanje time što se mi sami moramo neizbježno naći u ulozi djece kad mislimo na riječ *domovina*. *Allons enfants de la patrie* – kaže se u marseljezi, za našu konstelaciju veoma značajnome svjedocanstvu, jer je, očito, Francuska revolucija bila ona koja “patriotizam” u pravome, modernome smislu, doduše, nije stvorila, ali ga je, ipak, oživjela i proširila na dotad nezamisliv način. (Jedna od prvih postrojbi koju su Parižani 1792. godine poslali na granicu bio je “Bataillon de Patriotes de Quatrevingt-neuf”.) Djeca domovine, zapravo, nemaju glas u vijeću niti samoodređenje – ali djeca jednom postaju i punoljetna, a punoljetna će djeca jednoga dana njegovati i čuvati zemlju otaca i njome upravljati. Uz pretpostavku da baštinu doista dobiju, a to je pitanje pravnoga poretka. Jednostavno govoreći: pojam domovine zahtijeva zrele građane. Ili – opet drugim riječima – pojam domovine ispunjava se tek u političkome ustrojstvu. Domovina nije “tamna, neprozirna majčina utroba”, kako je Leopold Ranke u stilu konzervativne mistike shvaćao naciju – ili ju iracionalizirao. Domovina je jasno osvijetljena i mi ju možemo samo voljeti sudjelujući u njezinome zbiljskom ustavu djelatno, slobodno i zrelo.

4.

“Nema domovine u despociji” – kaže već La Bruyère¹. Nema domovine u despociji – i dodaje da su tamo umjesto nje druge stvari, drugi pokretači društvene i državne kohezije: interes, slava, služenje vladaru. On ima na umu razmjerno bezazlenu vrstu despocije, čak nešto drukčije, apsolutnu monarhiju. Despocija kakvu smo mi upoznali uništava domovinu, ne samo u La Bruyèreovu smislu kao unutarnje pokretačko uvjerenje, nego fizički i, doslovce, do temelja. Ona uništava domovinu upravo zato što uništava slobodu i zrelost svojih građana; ona to upravo čini u istoj mjeri. (Tako nije neobično što je u nacionalsocijalističkoj despociji riječ *domovina* gotovo nestala i što su sami

¹ La Bruyères *Charaktere*, novo njemačko izdanje Otta Flakea, München, 1918., sv. 2, str. 28., br. 4: “U despotskoj državi nema domovine; druge stvari nadomještaju taj pojam: interes, slava, služenje vladaru.”

vojnici Hitlerova rata nisu ginuli samo za domovinu, nego – kao što je to većinom pisalo u osmrtnicama – “za vođu i Reich”.) Nastojeći izraziti pojam domovine, neprestano se pitamo i o svom odnosu prema domovini, stalno nastojimo doći u pravi odnos prema domovini. Tražimo i valjani pravni odnos i, zadani ili dopušteni, primjeren osjećajni odnos. To nije odnos biljke koja raste i vene prema tlu koje ju nosi i hrani; nije to ni odnos malodobnoga djeteta prema ocu kao odgojitelju; ni odnos podanika prema vrhovništvu koje njima vlada, a jer bi njime vladalo – zato što bi domovina trebala biti upravo ono zajedničko, zajedničko polje i zajednička zadaća njezinih državljana i zato što u njoj ne može biti vrhovništva i podanika, ni onih gore ni onih dolje. Drugim riječima, ni ustav biljaka vezanih za tlo, ni ustav patrijahalne obitelji, ni ustav službene autoritarne države, čak ni despocije i općeg kmetstva, ne može se nazvati domovinskim ustavom. Samo slobodno, dragovoljno pripadanje može biti pravi osjećajni odnos pojedinca prema svojoj domovini, samo građanski ustav može biti domovinski ustav.

Montesquieu, napose moderni klasik, bio je taj koji je svom oštrinom i jasnoćom ljubav prema domovini dodao jedino republikanskome ustavu. U četvrtoj knjizi *Duha zakona*, u petom poglavlju, on definira vrlinu (*la vertu*) koja određuje i ispunjava duh republikanskih zakona kao i čast onoga monarhije i grozu onoga despocije. I tu se kaže nezaboravljivom jednostavnošću: “*On peut définir cette vertu, l’ amour des lois et de la patrie.*” “Ta se vrlina može odrediti kao ljubav prema zakonima i domovini.” I malo poslije: “Ta je ljubav svojstvena posebice demokracijama; samo je u njima vlada bliska svakome građaninu.”

Naravno da se Montesquieu – pri razvijanju teze da samo demokratska republika može biti domovina i ljubav prema domovini iznjedrili kao vrlinu – ne zadovoljava istraživanjem deklariranih ili postuliranih pojedinačnih prava i obveza. Određujući iznova pojam građanina, *citoyena*, i republike i opisujući njihov moralni i pravni ustav, latio se, ipak, odmah cjeline i obuhvatio je i socijalne i ekonomske temelje građanske slobode i ljubavi prema domovini.

U sljedećoj knjizi – to je peto njegovo djelo – sigurno napreduje u svojim definicijama i tamo kaže u trećemu poglavlju: “*L’ amour de la republique, dans une democratie, est celui de la democratie; l’ amour de la democratie est celui de l’ égalité.*” Ljubav prema demokraciji, prema narodnoj ili, točnije, građanskoj vladi jest ljubav prema jednakosti. A tu mnogoznačnu riječ “jednakost”, čiji smisao i ton sežu od pobožnoga do strašnoga, od poniznosti do nasilja, ne treba ovdje shvatiti samo u onome “apstraktnom” smislu liberalne pravne jednakosti, koji je vrijedio stotinu godina kasnije i koji su gorko ismijali socijalisti – nasljednici Karla Marxa, nego u konkretnom smislu jednakosti posjeda, naime posjeda zemlje i ostalih dobara. Tek ravnomjerna raspodjela očevine, dakle domovinskoga plodnog tla, među građanima (prema uzorku antičkih gradova-država, posebice Sparte) utemeljuje njihovu političku i pravnu jednakost i jamči njihovu ljubav prema domovini kao vrlinu. Ta teorija nije previše udaljena od naših njemačkih iskustava, kako bi se to moglo činiti. Njezino smo naličje upoznali temeljito i kobno: u našoj prvoj, kratkotrajnoj njemačkoj republici nismo doživjeli da bi u ime domovine, republikanske domovine, zemljišni posjed bio ravnomjerno raspodijeljen, ali smo, zacijelo, vidjeli i čuli da su stvarni zemljoposjednici i njihovi pristaše uzeli samo za sebe naziv patriota i čast domovinske ljubavi. Ponajprije su frakcije zemljoposjedničkih slojeva – dakle, posjednici domovinske zemlje u gospodarskome smislu – bili oni koji su revolucio-

nare iz 1918. godine nazvali pogrdno i sramotno “mangupima bez domovine”, a sada vidimo – u svjetlu Montesquieuove definicije – da ta pogrdna riječ, povrh toga, sadržava okrutnu i prezirnu istinu. Te istine vjerojatno nikada nisu postali svjesni oni koji su tu riječ skovali i rabili. Jer, doista, tim radnicima i vojnicima, tim revolucionarima iz 1918. godine, ako su ubrajani u proletarijat, nije pripadao nijedan dio domovine. Toliko su se naši “mangupi bez domovine” točno poklapali s onim Voltaireovim Židovom bez domovine, kojega sam gore naveo, jer se i o njemu tamo kaže: nema na Zemlji nijednoga kvadrata tla koji bi njemu pripadao. To su bili, dakako, momci koji su upravo nastojali dobiti svoju domovinu, ojačati svoje građansko pravo, okončati svoju ovisnost: upravo su zato dizali revoluciju. A ti koji su im se tako gnjevno i s tolikim prijezirom suprotstavljali, bili su oni koji su domovinu i stoga, također, patriotizam u doslovnome, fizičkome smislu riječi “uzeli u zakup” ili, također, posve posjedovali i koji su taj svoj posjed nastojali obraniti, između ostaloga, užarenim oružjem moralnoga terora “domovinskoga” uvjerenja.

U najužoj je vezi s tim stalnim elementom njemačkoga ustava tla, s tim kolcem u mesu Weimarske Republike, činjenica da se za vrijeme od 1919. do 1933. godine nije uspjelo tu republiku učiniti domovinom republikanaca, zapaliti republikansku ljubav prema domovini, dakle, uspostaviti onu bitnu povezanost demokracije kao vladavine građana i domovinske ljubavi kao građanske vrline, koja je ipak, prema Montesquieu i prirodi stvari, svojstvena tim pojmovina.

To se može provjeriti u bilo kojemu njemačkome enciklopedijskom leksikonu – uzmimo Velikoga Herdera iz 1935. godine: sve tvorenice i nazivi složene s riječi “domovina” ili “domovinski”, ako se odnose na Njemačku, potječu zdesna, iz antirepublikanskih, antidemokratskih, feudalističkih ili monarhističkih slojeva, udruga i interesa – od “Njemačke domovinske stranke”, koju su 1917. godine osnovali veliki admiral von Tirpitz i generalni zemaljski direktor Kapp (organizator kasnijega pokušaja prevrata) i “Domovinskoga ženskog društva Crvenoga križa”, koje je, dakakao, postojalo već od 1866. godine i bilo određeno za pripremu i podršku sanitetskoj službi vojske u ratnim slučajevima, sve do zlosutnih “Domovinskih udruga”, koje su sa svojim privatnim vojskama i svojim banditskim sudstvom bile predigre nacionalsocijalističkoga pokreta. Taj se naziv u Velikome Herderu ovako objašnjava: “1922. godine iz doživljaja svjetskoga rata nastalo ujedinjenje nacionalnih udruga” – to je blag opis primjeren 1935. godini – “koje je bilo protiv versailleskoga diktata i njegovih posljedica i ujedno odbojno prema “weimarskoj državi”; 1933. prešle u udruge NSDAP-a ili su nestale.” Strašno izokretanje! Nemirni vojnici plaćenici, zavjerenici i političke ubojice, koji nisu mogli donositi ili nalaziti mir, nazivani su domovinskim, uzurpirali su patriotizam – a građani, *citoyens* ili oni koji su to htjeli postati, republikanci, koji su utemeljili građansko pravo, nazivani su “mangupima bez domovine” i nisu mogli riječju, nazivom i osjećajem zavladati domovinom. Hitlerova despocija – čije su uspostavljanje odlučno potpomogle feudalis-

² Za razumijevanje riječi “republika” dovoljno je ovdje podsjetiti na jednostavnu definiciju koju je dao Thomas Jefferson: “Republikanski režim postoji ako su svi građani politički aktivni, i to prema smjericama što ih utvrđuje većina. Svaki je drugi režim više ili manje republikanski prema opsegu koji ima ta karakteristična suradnja građana.” Ona potječe iz pisma od 28. svibnja 1816. godine. *The Writings of Thomas Jefferson* (ur.), A. E. Bergh, XV., navedeno prema Henry Steele Commager, *Die Rechte der Minderheiten im Rahmen der Mehrheitsherrschaft*, 29.

tičke frakcije, frakcije koje su posjedovale domovinu (podsjećam samo na imena Hindenburg, Papen i Hugenberg) – izbrisala je patriotizam u riječi i stvari tako što je svoje patriotske pomagače odbacila, podčinila ili zgazila, i samu domovinu moralno, pravno i, konačno, fizički uništila tako što je sve većom strašću razarala Republiku, građanska prava i slobodu, time i slobodnu privrženost i ljubav. Tako je raščistila stvari i stvorila jasnu situaciju: u despociji nema domovine.

5.

Ostaje pitanje kako je došlo do toga izokretanja da su u Njemačkoj – za razliku od Francuske – upravo protivnici republike i demokracije uzurpirali domovinski patos ili, bolje rečeno, da su vladajući, i u državi vladajući slojevi staroga Pruskog Kraljevstva mogli upravo patos domovinske ljubavi pretvoriti u svoju vlastitu vrlinu, umjesto onoga dvorske časti i služenja vladaru, koji bi im prema Montesquieuovu razlikovanju pristajao. To pitanje zahtijeva, dakako, pomno istraživanje koje ovdje ne mogu poduzeti. Nedvojbeno je da se ovdje isprva morao dogoditi čin prijenosa i oponašanja, da su se republikansko-patriotske geste i zanos Zapada svjesno presadili na posve drukčije državne i socijalne odnose u Njemačkoj. To se može historijski dokazati. Šezdesetih godina osamnaestoga stoljeća, za vrijeme Sedmogodišnjega rata, bilo je, primjerice, za podanika pruskoga kralja tako malo samorazumljivo Prusku smatrati i osjećati svojom domovinom da je pisac i profesor Thomas Abbt, kad je pisao svoju knjigu *Tod fürs Vaterland*, morao najprije dokazati da i monarhija može biti domovinom. Koliko znam, taj Abbtov spis, objavljen 1761. godine kod Nicolaia u Berlinu s kraljevskom pruskom povlasticom, jedno je od najranijih književnih svjedočanstava modernoga prusko-njemačkog patriotizma. To je vrlo zanimljivo svjedočanstvo. Prvo poglavlje *O ljubavi za domovinu u monarhijama* počinje rečenicom: “Ne znam kojim je nesretnim slučajem postalo gotovo uobičajenim mišljenje da se samo republikanac može ponositi domovinom, a da je to u monarhijama samo naziv, prazno umišljanje.”

Tako se ovdje s čuđenjem otkriva da se pisac doista nalazi nasuprot jasnome političkom uvjerenju i onda odmah suprotstavlja, upravo onom uvjerenju, koje je, na primjer, čitavo desetljeće prije toga klasično izrekao i utemeljio Montesquieu. “Nesretni slučaj”, na koji se Thomas Abbt ovdje začuđeno žali, doista se sastoji jednostavno od toga da su javni poslovi u demokratskoj republici stvar njezinih građana i da jedino građani mogu činiti, upravljati i zato i voljeti domovinu. Građani, ne podanici. Ili: Ovaj se Abbtov “nesretni slučaj” sastoji u tome da osjećaji i moralna uvjerenja najuže korespondiraju s političkim institucijama koje ljudi sebi daju ili u kojima se rađaju. Ili: ovaj se “nesretni slučaj” ogleda u tome da Pruska nije bila niti je htjela postati republikom.

Pisac Thomas Abbt pokušao je “skinuti vrhnje” plemenitih osjećaja i požrtvovnih djelovanja te, upravo demokratske, republikanske, građanske institucije i zakone ostaviti na miru. Ti su mu plemeniti osjećaji bili (u interesu pruskoga kralja i države) poželjni zato što se – kako sam kaže u predgovoru – pokretača domovinske ljubavi “može pretpostaviti kod više duša kao želju za čašću posvećenu monarhijama”, moderno rečeno, zato što tu postoji sredstvo za pokretanje masa, a ne samo brojčano neznatne članove dvorskih staleža, koji jedino mogu dobiti časti koje kralj dodjeljuje. To je nedvojbeno, premda u skromnim mjerama osamnaestoga stoljeća, argument državne propagandne

tehnike.³ No, u cijelom slučaju neobično je i krajnje začudno sljedeće: da je to presađivanje osjećaja bez institucija, dakle patriotskih osjećaja, bez republikanskih institucija, ipak potpuno uspjelo, koliko god je teško i tromo i individualistički ipak, očito, započeto – uspjelo čak do onoga stupnja izokretanja, koji sam gore opisao. Kad su, konačno, nakon stotinu pedeset godina u Njemačkoj i Pruskoj uslijedile institucije, uspostavljena demokratska republika, patriotski su osjećaji bili dodijeljeni i više se nisu mogli vratiti. Kako je, dakle, bilo moguće da su – Abbtovim riječima – kasnije doista “rimske suze tekle iz pruskih očiju” i da su to činile sve do danas?

Zagonetka se rješava, čini mi se, ako promotrimo posebnu temu i naslov spisa o kojemu je riječ. On glasi: *O smrti za domovinu*. O smrti – ne o životu. Da od cijeloga dalekog okružja domovinske, građanske djelotvornosti nije dosegnuto i slavljeno ni zakonodavstvo ni uprava ni znanost ni rad, uopće ni slobodan život u miru, nego samo i jedino, ponajprije i na kraju smrt, a to znači smrt u ratu, žrtvovanje pojedinca – to je, dakako, nesretno, ali, očito, nije slučajno. I danas kad čujemo riječ “domovina”, najprije pomislimo na rat, žrtve i smrt. Čini mi se da to nije slučajno zato što je tome osjećaju spremnosti za žrtvovanjem odgovarala, doista, i na pruskoj strani i u monarhiji institucija vojske, koja nipošto nije morala biti stvorena tek građanskom revolucijom. Premda je opća vojna obveza bila, dakako, još daleko, pruska se vojska svagda novačila od kraljevih podanika i stanovnika, a novačenju je trebalo, očito, unutarnjeg poticaja – pa i u prostome narodu, koji nije dijelio Montesquieuove plemićke časti. Vojska – pogotovo u stadiju u kojemu je kasnije postala narodnom vojskom – bila je politička i socijalna zbilja, koja je zahtijevala optimizam toga modernog patriotizma. Vojska je bila institucija koja je u Pruskoj zastupala mjesto građanske republike – što se tiče odnosa ljubavi prema domovini kao vrlini. A ta ista prusko-njemačka vojska, čiji su vojnici, kasnije kao vojni obveznici, izvršavali jedinu i prioritetnu obvezu domoljubivoga građanina i republikanca, naime služiti se oružjem i, konačno, žrtvovati se sam – *pro patria mori* – ta je ista prusko-njemačka vojska pod neprekidnim vodstvom zemljoposjedničkog plemstva, konačno Republike, kad je više nije mogla spriječiti, pomogla ipak uskratiti patriotizam, ljubav prema domovini. Tako je kod nas došlo do toga dirljivo nesretnoga ishoda da građanin svoju građansku vrlinu vidi jedino u ulozi vojnika i da se ta vrlina izmijenila u obvezu, da se “ljubav zakona” kod mase služećih sasušila u puku poslušnost, a domovinska ljubav preostala samo kao služenje i spremnost na žrtvu. Dakako da je smrt za domovinu i u onim starim pričama i legendama iz Sparte i Rima pečat građanske vrline, koju su neumorno ponavljali klasicistički republikanci osamnaestoga stoljeća, pjesnici, učenjaci i političari. Ali upravo samo pečat, samo posljednja proba (uzorak), ne cjelina. Tko je svoj život djelatno i pateći, misleći i djelujući upotrijebio za javno biće, za realni ustav svoje zemlje i države, on može i umrijeti za takvu domovinu koja je njegovo vlastito djelo; on zna, također, što brani i on zna što žrtvuje. No, ovdje gdje vojska nadomješta Republiku i zadržava je, otpala je gotovo potpuno strana života i samoj ljubavi za domovinu, a snažno je nastupila strana smrti. Tako razumijemo i neobičan nauk da je ljubav prema domovini “čudoredna obveza”, kao što smo to učili u školi i čitali svuda, na primjer i u Herderovu velikome leksikonu. Montesquieu i svi njegovi suvremenici koji su opisali i oživjeli rimsko-spartanske geste, otkrili su i veli-

³ U svome sedmom poglavlju Thomas Abbt posve neskriveno sam govori o “pokretačima državnoga stroja” i o “obmanama” republika.

čali ljubav prema obvezi; ali su nam usađivali i obvezu ljubavi. To je jednostavna formulacija za vrlo teško izokretanje o kojemu govorim.

U naše vrijeme, u kojemu je despocijom uništena ne samo republika, nego i sama domovina, ostao je još uvijek postulat službe, običaj poslušnosti i duboko usađeno vjeronjanje o uzvišenosti žrtvovanja života. Iz djelatnoga uvjerenja građanina i vrline njegove domovinske ljubavi nastao je, posve dosljedno, u nas, na kraju, etos vojnika ili naprosto “vojničkoga čovjeka”.⁴

U tom uvjerenju, po tom običaju, prema tom postulatu milijuni su ljudi umrli ili žrtvovani. Postulat je visio u praznome. Drske su ga se ruke latile i trebale za opake svrhe. Mnogi su ga bezazleno slijedili i umrli nevini. Teško nam je to shvatiti, još teže podnijeti. Ali nismo više bezazleni. Oplakujući te mrtve, naš je zadatak revidirati taj postulat, napustiti običaj, provjeriti uvjerenje. Time im ne činimo nepravdu, nego postupamo ispravno.

Tako domovina, zapravo, nije ni priroda ni ideja, nego povijesno polje i medij naše vlastitog slobodnog djelovanja i stvaranja. To nije puka priroda jer je njezin pojam od samog početka imao element slobode i ljudskoga, političkog ustava. Nije ni ideja jer ništa nije bezuvjetno i neprolazno, nego raznoliko i posve prolazno. Zapravo uopće nema ideja, nego postoji samo jedna jedina – tako glasi Goetheova maksima⁵, a smijemo je, zacijelo, dopuniti: jedna jedina ideja – dobro. Puna prirodno-povijesno-politička zbilja domovine ipak je samo jedno područje i prigoda za oživotvorenje dobra. Uostalom, samo jedno od mnogih područja i jedna od mnogih prigoda. Lako je razumjeti da za domovinu ne može biti korisno odobravati bez razmišljanja i podanički vjerno sve ono što je bilo koja domaća vlada bilo kad učinila, ili što je bilo koji zemljak ikad mislio ili napisao, ili što su bilo koji obrt ili industrija proizveli. Takav stav podsjeća na zadržati “korpurni duh” nekoga nezrelog školskog razreda. Zreli ljudi i građani neke zemlje sposobni su slobodno, neusiljeno i odgovorno raspravljati o dobrom i lošem, pravednom i nepravednom i nakon toga se djelatno odlučiti, upravo ako se radi o njihovoj vlastitoj zemlji i zajednici. Upravo to od njih zahtijeva domovinska ljubav, time ih nadahnjuje i samo se tako ta ljubav dokazuje. Inače ona nije ljubav, slobodna privrženost, nego poslušnost u svakom smislu riječi, dakle, patološki, bolestan odnos. Već je Voltaire, koji je republike poznavao samo iz literature i komunicirao jedino s vladarima, završio članak *Patrie* u svom rječniku (u prvoj verziji) rečenicom: “Domovina postoji jedino pod dobrim kraljem, a pod lošim je nema.” Kakav je barbarski pad, gledajući u tome svjetlu, u riječima: *Right or wrong – my country*. Ispravno valja svagda tražiti najprije u vlastitoj kući, pogotovo što tu kritika može biti najplodnija. To izokretanje kobne rečenice,

⁴ Etos nije, naravno, istovjetan sa zbiljskim zadatkom. Kad bi zadatak vojnika bio da se žrtvuju, u rat bi mogli ići i bez oružja. Svaki sat poučavanja obilježava zbiljski zadatak vojnika. Sve moguće dvojbe otklanja formulacija bivšega Državnog ratnog suda u presudi od 16. prosinca 1940. godine, koju je objavio berlinski *Tagesspiegel* (3. god., br. 10 od 12. siječnja 1947.) u članku *Schuldbekennnis der versäumten Pflichten*. O optuženome se tamo kaže: “Pozivanjem u vojsku dužan je služiti djelatnu vojnu obvezu, prisegnuti bez ikakve ograde i u borbi *pućati na protivnika da bi ga ubio*.” To je autentična obavijest o zbiljskim zadatcima “vojničkoga čovjeka”.

⁵ “Ideja je vječna i jedina; ne činimo dobro kad rabimo množinu.” *Maximen und Reflexionen*. *Goethes sämtliche Werke*, Propyläen-Ausgabe, sv. 38, 194. Ova je maksima iz 1826. godine.

koja je postala općom isprikom za svaki zločin u ime domovine – to se izokretanje ne smije, međutim, krivo tumačiti kao nekom vrstom “prevrednovanja svih vrijednosti”. Kao da je dosad upravo domovina bila najviša vrijednost, kojoj su se imale podčinjavati sve ostale, i kao da je sada “dobro” ili građanska vrlina postala najvažnija, a domovina postala podređena.

Ništa ne bi bilo kobnije od takvoga pogrješnog tumačenje jer bi ono sve odvelo u proizvoljno i zamjenjivo, jer je, ipak, problem upravo u određenoj, nepokolebljivoj istini, u pojmu domovine. Dobro ili ispravno na jednoj i domovina na drugoj strani posve su neizmjerive veličine, a ne “vrijednosti” na nekakvoj ljestvici. Mi trebamo i hoćemo postizati dobro s ljubavlju i u slobodi, također u domovini, a svakako, kao što je i časno, u vlastitoj zemlji radije nego u tuđoj. Ona će više postajati našom zemljom i uistinu našom domovinom ako imamo više slobode, ili ako postignemo da takvu ljubav prakticiramo ili ispravno iskazujemo. Drugim riječima: Pojam domovine ozbiljuje se tek u njezinu slobodnom ustavu – ne samo u pisanome, nego u živom ustavu, u kojemu se svi nalazimo kao građani ove zemlje, u kojemu svakodnevno sudjelujemo i dalje ga izgrađujemo. Domovina zove svakog dana, jer svaki dan moramo i želimo u njoj zajedno živjeti. To je živi, a ne mrtvi pojam domovine.

S njemačkoga preveo

Tomislav Martinović

Dolf Sternberger

THE CONCEPT OF HOMELAND

Summary

First the author discusses the distinction between the homeland and the country. Although a country is not a homeland, nevertheless the attitude of an individual to it is not a natural fact since it contains a spiritual dimension. On the other hand, the notion of the homeland – besides its political/spiritual elements – contains the natural element which makes it a given. The author investigates the attitudes that we have towards our homeland and how they can be regulated by law. He claims that only the civil constitution is the homeland constitution i.e. that there is no homeland in despotism. He then uses the example of Prussia, where the patriotic sentiments emerged without the republican institutions. The military replaced the republic, and the love for the homeland turned into the willingness to serve and sacrifice, and not into the “love of law”. The author promotes the concept of the homeland that is neither nature nor idea but a medium of our own free activity which reinforces the good. One need not serve the homeland as an underling but can manifest their love of it in an informed and free discussion among citizens about the concepts of the just and the unjust. In this way the notion of the homeland is linked not only to the written constitution but to the working constitution in which the citizens partake daily and thus amplify it.